

РАЗГОВОРНИЯТ ДИСКУРС – НАЧИН НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Росица Кючукова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Статията е посветена на едно от най-актуалните и модерни направления в съвременната лингвистика – конверсационния анализ (или анализ на разговорите), като се търсят проекциите на неговото развитие в българското езикознание, както и приложението му в учебната практика. Представени са основни теоретични постановки и принципи, илюстрирани и интерпретирани с примери в различни ситуации; дефинирани са основните термини в изследванията на разговорния дискурс и са разкрити проблемите с транскрипцията.

Keywords and phrases: conversation, conversation analysis, conversation structure, turn-taking, overlappings, institutional interactions, transcription

Неоспорим факт е, че дискурсният анализ се превърна в доминиращо направление в лингвистиката, а дискурсът, разбиран като „актуализирането на езика в дискретни и винаги уникални актове“ (Рикъор, 1994: 99), прониква в цялата хуманитаристика. Най-мощно развитие в последно време получи онази част от него, която се занимава с разговорния дискурс, наричана у нас също конверсационен анализ или анализ на разговорите. За огромно съжаление това е тази част от дискурсният анализ, която е най-малко позната на българския читател, включително и на специалистите, на които тя би дала ново, извънредно ценно и полезно знание, зареждащо с идеи. Въпреки че учебниците по български език като цяло следват съвременните тенденции, в тях се отделя малко място на разговорната реч и невербалната комуникация, с които учениците непрекъснато се сблъскват във всекидневното, и непознаването им води до сериозни пропуски в общуването. За преподавателите по български език запознаването с развитието и основните понятия в конверсационния анализ, за които след драматични сблъсъци на мнения е установен консенсус, е повече от наложително. Като творчески личности, то ще им даде мощен импулс за подобряване на работата им.

Съществува огромен брой изследвания върху конверсационния анализ поради изключителното влияние, което оказва върху всички направления на съвременния дискурсен анализ и върху най-разнообразни области като социологията, психологията, изкуствения интелект и невронауките. Като цяло

този анализ се занимава с изследване на всички видове разговори – в различните професионални сфери (тук спадат училищният, съдебният, медицинският дискурс, политическите речи, медийният дискурс), с една дума – той има извънредно широк обseg (предлага се дори сравнителен анализ на часовете за приготвяне на различни храни в САЩ и Япония (например Мейес, 2003) и може да се прилага за обработка на разнообразни данни, стига да не са под формата на писмен текст и да не са монологични, т.е. да са интерактивни, макар че речевите наративи, разказването на история, включително вицове, представят отделен и много ползотворен вече раздел от конверсационния анализ – чрез реакциите си публиката е партньор на така оформения диалог (Норик, 2000; Мушин, 2001). Проучват се ролята и участието на слушателите като равностойни участници в разговора (Гарднър, 2001).

Конверсационният анализ неслучайно се определя като изследване на поредици от разговорни цялости, при които говорещите се редуват или застъпват и така общуват. Основното е, че анализът е насочен към автентичната разговорна реч като към форма на дискурсен анализ, ориентирана към събраните предварително и транскрибирани след това оригинални данни. В чистия ѝ вариант контекстът не се включва, а само разговорът, за разлика от етнографския подход, който отделя внимание на ситуацията, обстановката, участниците с техните ценностни системи. Началото на конверсационния анализ се корени в етнометодологията – социологическо направление, според което социалният ред се създава не от абстрактни структури, а чрез конкретните действия на хората, които вършат работата си всеки ден. В същото време все по-силно в конверсационния анализ се проявява тенденцията контекстът да се има предвид в изследването, като разговорите се изучават най-подробно и се откриват моделите, на които се подчинява организацията им.

Много лесно е да се забележи, че разговорът се изгражда чрез последователно вземане на думата от участниците, които в идеалния случай се редуват един след друг, без прекъсване. Едновременно говорене и мълчанието се приемат като проблеми, които се налага да бъдат решени. Поставя се следното изискване: „един участник, не повече и не по-малко, говори за единица време“, от което следва, че вземането на думата постоянно се договаря в хода на разговора (Сакс, 1995).

Харви Сакс, Еманюъл Шеглов и Джейл Джеферсън, сега вече превърнали се в класици на конверсационния анализ, предлагат през 1974 г. модел на поведението на участниците в разговора, изграждащ се от два компонента (Сакс, Шеглоф, Джеферсън, 1974). Първият се корени в съзнанието на говорещите, че всяко вземане на думата, т.е. една разговорна цялост, се състои от една или повече, но не по-малко изграждащи единици, които се определят предимно като граматически цялости. Благодарение на това хората, които слушат говорещия, могат да определят края на неговото изказване – всяка

единица на дадена разговорна цялост може да бъде третирана като място, където потенциално може да се извърши смяна на говорещия. Фактори за това са съдържанието на изказването, прозодическата и граматическата структура на речта, както и съответното невербално поведение – например погледът на говорещия. Налице могат да бъдат и сигнални, без особено значение фрази (*Това е, Така, Ами добре* и много други).

Изследователите установяват още три основни правила за вземане на думата, прилагащи се последователно – говорещият избира следващия говорещ, следващият говорещ се избира сам или говорещият може, но не е длъжен, да продължи да говори. Обикновено ситуацията е доста по-сложна, понеже много често няколко участници в разговора се самоизбират едновременно да вземат думата, но моделът предполага моментално разрешение на проблема, като накрая един от говорещите се налага и се извършва съответно разпределение на властта в разговора.

Застъпване на репликите на говорещите също става непрекъснато. То се случва, когато новият говорещ не може точно да предвиди края на изказването на предишния, обикновено се намира близо до правилното място за смяна между двамата и е доста кратко по време. Когато застъпването става неуместно – на място, което не може да се определи като край на изказването на предишния говорещ, вече става дума за прекъсване. Често определят застъпването като неволна грешка, а прекъсването – като проява на враждебност, като маркер в поведението. Всъщност това е опростяване и действителното положение е доста по-комплицирано, например¹⁾:

А: и той ми каза, че не е [необходимо да го нося]

Б: [не е нужно да го вземаш] със себе си

Според един от критериите прекъсване има, когато предишният говорещ окончателно спира да говори. В горния случай А продължава да говори едновременно с Б, докато не приключи изказването си. Освен това изказването на Б не е противоположно по смисъл на това на А, не показва липса на интерес към събеседника, нито пък иска да промени посоката на разговора, а само подкрепя казаното от А. Този случай не показва прекъсване, а е ехо на репликата на А – явление, често срещано и в приятелски разговор между жени. При прекъсването се проявяват и културните различия – в Испания и Латинска Америка гледат да вземат думата и не спират, докато не ги прекъснат, а в САЩ, Англия и Швеция е прието да се изчака говорещият да спре да говори и чак тогава следващият започва.

Конверсационният анализ възприема идеята, че при разговора „едно нещо следва друго“. Разговорната реч се изгражда чрез *съседни двойки* – изказвания, които следват едно след друго, при което второто не само е свързано

с първото, но и е функционално зависимо от него. Ако първото изказване е въпрос, второто е или директен отговор, или реплика, която е необходима, за да се стигне до отговора, например:

1. Посетител: къде е раненият
2. Сестра: вие какъв сте му
3. Посетител: брат
4. Сестра: в интензивното

Отговорът на въпроса, поставен от посетителя в болницата в (1), зависи от въпроса в (2), чийто отговор (3) е необходимото условие, за да се получи нужната информация в (4). Последователността *въпрос-отговор* е типична илюстрация на това, което се разбира като *съседна двойка*. Двете ѝ части могат да бъдат разделени като в току-що цитирания пример, преставайки да бъдат съседни. Между тях обикновено се вмъква друга двойка или двойки, чиято функция се приема за спомагателна.

Освен *въпрос-отговор* съседната двойка може да бъде и *поздравление-поздравление*. Ако някой поздравява някого, другият може да отвърне само по същия начин, като има някакъв избор в това, което ще каже или ще направи – да кимне или да се усмихне, но е длъжен да отговори. В противен случай това поведение се възприема като прекъсване на комуникацията.

Когато първата реплика е покана, отправена към другия участник в интеракцията, предложение или пък някаква идея, той може да се съгласи с тях или да ги отхвърли, например ²⁾:

1. А: да се съберем у нас довечера
2. Б: добре
3. В: Ами: . няма да мога да дойда, знаеш ли, обещах да помогна на брат ми

В този разговорен откъс между приятели в (1) А отправя покана към Б и В, която Б приема, а В отхвърля. Веднага прави впечатление, че съгласието на Б в (2) е изразено съвсем кратко с една дума, докато отказът на В в (3) започва с *ами*, един дискурсен маркер, който, по определението на Шифрин (1987), издава колебание и има функция да запълва фразата (така наречените още *fillers* на английски) при изразяване на различно, противоположно мнение, като всъщност колебанието е стратегия за учтив отказ. Този маркер неслучайно е следван от пауза и самата фраза на отказа, завършваща отново с друг дискурсен маркер *знаеш ли*, който е освободен от семантика и установява постабилна връзка между говорещите, необходима за омекотяване при изразяване на несъгласие. Освен това отказът като цяло е доста по-дълъг от приемане-

то на предложението поради добавянето на обяснение за причината на отказа – обещаната предварително помощ на близък.

Този пример илюстрира как функционира системата за изразяване на предпочитанията в конврсационния анализ – предпочитаният отговор на дадено предложение е то да бъде прието, което става обикновено кратко и директно, без забавяне. Отказът като непередпочитан отговор е по-дълъг, колеблив и обяснителен. Така, на основата на значително количество събрани данни, конврсационният анализ обобщава, че приемането на покана, предложение или идея става по един начин, докато отказът – по друг. Без да вниква в човешките отношения и предпочитания, с което се занимава психологията, той само разкрива моделите на взаимодействие между хората, или интеракция.

Много често по-примамливи за изследване се оказват обикновените разговори, например вкъщи между хора с близки връзки – деца, родители, роднини, приятели. При институционалните интеракции – в училище, в болницата, в съда, в радиото или телевизионното студио или пък при бизнес и международни преговори, се търсят спецификите, които ги отличават. Пол Дрю и Джон Херитидж (1992: 22) установяват основните характеристики на институционалната интеракция – в нея поне един от участниците има цели или задачи, свързани с институцията, т.е. общуването има целева ориентация и може да съществува в някакви институционални ограничения и рамки, на които се подчинява.

В училище например има асиметрично разпределение на въпросите и отговорите, като обикновено доминиращата страна в интеракцията (учителят) има правото и задължението да задава въпроси, докато другата страна (учениците) се ограничава в отговарянето на въпроси. Напоследък това положение се променя навсякъде по света, понеже институционалният разговор заимства много от елементите на обикновения, като се намаляват официалните и йерархически отношения от миналото в посока на засилване на толерантността, емпатията и солидарността в най-различни обществени слоеве (Камерън, 2000). Това, разбира се, не означава, че има изменение на статуса. Такова твърдение би било доста подвеждащо.

Интерес представляват изследванията, напоследък доста разпространени, за различното поведение на половете в интеракцията. Например Суон (1988) проучва защо момчетата в клас са склонни да говорят повече от момичетата, като записва учебни часове с камера и обхваща движенията, жестовете и мимиките едновременно с вербалната информация. Изследователката установява, че в момента, в който учителят е задал въпроса и започва да очаква отговор, той прави зрителен контакт първо с момчетата, докато момичетата избягват да го гледат, дори да знаят отговора, и само вдигат ръка, за да сигнализират за това. Изследването показва значимостта на невербалната комуни-

кация и необходимостта тя да се изучава едновременно с вербалната, която предварително се транскрибира.

Въпросът за транскрипцията – формата на графичното представяне на разговорния дискурс едновременно с поведението на участниците и обстановката на интеракцията, има особено значение за конврсационния анализ, тъй като чрез нея разговорната реч, която изчезва със самото казване, се записва, или „изговореното излита; написаното остава“ (О’Конъл, 1991: 274). Това не е само технически процес, а първият етап на анализа и интерпретацията, когато изследователят се занимава най-отблизо и подробно със самия материал. Транскрипционните правила би трябвало да бъдат подбрани в съответствие със специфичните цели на даден научен проект. Промените, които винаги се налагат в транскрипциите на оригиналния разговорен дискурс, зависят както от индивидуалните цели, така и от подготовката и възможностите на специалиста, който транскрибира (О’Конъл, Ковал, 1994: 140).

Опитите да се установи една система за всички корпуси е безрезултатен и сега например за английски действат 4 системи – на Дюбоа (1991), Джеферсън (1979), Танън (1989), Шифрин (1994: 431–432), като всеки изследовател адаптира този вариант, който е най-адекватен за неговия проект. Транскрипцията би трябвало да отразява интересите на учения, както отбелязва Окс (1999) в класическата си статия „Транскрипцията като теория“. Освен това е възможно самият изследовател да промени своя вариант – може покъсно да е уловил нови детайли и да нанесе корекции, които правят анализа по-прецизен.

В България в рамките на съвместния българо-шведски проект по мултимедийна и мултимодална корпусна лингвистика между СУ „Св. Климент Охридски“ и Гьотеборгския университет, бе направен сериозен опит с участието на водещи български лингвисти да се изработи български стандарт за транскрипция на разговорна реч, като се използва Гьотеборгския транскрипционен стандарт (Алсеен и др., 2002). Този вариант не е окончателен и може да бъде подобряван, но наличието му е много важна стъпка към обработването на корпуси българска разговорна реч, включително и на дигитализирани видеозаписи на всякакви видове разговори, включително и в училище. През 80-те години (Димчев, 1992, 1998) се поставя началото на ползотворна традиция за проучване на речевата продукция на учители и ученици, която дава богата информация за техните взаимоотношения, както и на комуникативно-речевите ситуации в уроците по български език.

Напоследък се търси мощно приложение на конврсационния анализ в езиковото обучение, особено на втория език (Уонг, Уеъринг, 2010), където основните понятия и находки от анализа на разговорите се стягат в система и представят модел на разговорните практики, който да спомогне преподавателите и обучаваните да придобият интеракционна компетентност и да се

възползват творчески от нея в процеса на обучение. Приложението на конверсационния анализ в преподавателската практика крие неподозирани възможности за обогатяване на работата, като разкрива вътрешните механизми, които са движещи фактори в човешкото общуване.

БЕЛЕЖКИ:

Легенда: [] – застъпване на репликите на двамата участници в разговора. Всички примери са дадени в транскрипция и не следват възприетия правопис и пунктуация.

Легенда: (:) – удължаване, (.) – пауза.

ЛИТЕРАТУРА

- Алсеен и др. (2002).** E. Ahlsén, J. Allwood, L. Grönquist, M. Gunnarsson, J. Hagman, S. Larsson, J. Nivre, S. Sofkova-Hashemi. Göteborg Transcription Standard, v.6.3. Department of Linguistics, Göteborg University. – <http://www.gslt.hum.gu.se/~leifg/doc/>.
- Гарднър (2001).** R. Gardner. *When Listeners Talk. Response Tokens and Listener Stance*. John Benjamins, Amsterdam.
- Джеферсън (1979).** G. Jefferson. A technique for inviting laughter and its subsequent acceptance/declination. In G. Psathas (Ed.), *Everyday Language: Studies in Ethnomethodology*. Irvington, New York.
- Димчев К. (1992).** *Обучението по български език като система*. Св. София: УИ „Климент Охридски“.
- Димчев К. (1998).** *Обучението по български език като система*. София : Сиела.
- Дрю, Херитидж (1992).** P. Drew, J. Heritage. Introduction. In P. Drew and J. Heritage (Eds.), *Talk at Work – Interaction in Institutional Settings*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Дюбоа (1991).** J. DuBois. Transcription design principles for spoken discourse research. - *Pragmatics*, 1(1): 71–106.
- Камерън (2000).** D. Cameron. *Good to Talk? Living and Working in a Communication Culture*. Sage, London.
- Мейес (2003).** P. Mayes. *Language, Social Structure, and Culture. A Genre Analysis of Cooking Classes in Japan and America*. John Benjamins, Amsterdam.
- Мушин (2001).** I. Mushin. *Evidentiality and Epistemological Stance. Narrative Retelling*. John Benjamins, Amsterdam.
- Норик (2000).** N. R. Norrick. *Conversational Narrative. Storytelling in Everyday Talk*. John Benjamins, Amsterdam.

- О'Конъл (1991).** D. C. O'Connell. The spoken flies away; the written stays put. *Georgetown Journal of Languages & Linguistics*, 2: 274–283.
- О'Конъл, Ковал (1994).** D. C. O'Connell, S. Kowal. The transcriber as language user. In G. Bartelt (Ed.), *The Dynamics of Language Processes*. Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- Окс (1999).** E. Ochs. Transcription as theory. In A. Jaworski, N. Coupland (Eds.), *The Discourse Reader*. Routledge, London.
- Рикъор П. (1994).** Рикъор. *Живата метафора*. София: Касталия.
- Сакс 1995:** H. Sacks. *Lectures on Conversation*. Vols I and II. Blackwell, Oxford.
- Сакс, Шеглоф, Джеферсън (1974).** H. Sacks, E. Schegloff, G. Jefferson. A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation. *Language* 50: 696–735.
- Суон (1988).** J. Swann. Talk control: an illustration from the classroom of problems in analyzing male dominance in conversation. In J. Coats and D. Cameron (Eds.), *Women in Their Speech Communities: New Perspectives on Language and Sex*. Longman, London.
- Танън (1989).** D. Tannen. *Talking Voices: Repetition, Dialogue and Imagery in Conversational Discourse*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Уонг, Уеъринг (2010).** J. Wang, H. Z. Waring. *Conversation Analysis and Second Language Pedagogy: A Guide for ESL/EFL Teachers*. Routledge, NY.
- Шифрин (1987).** D. Schiffrin. *Discourse Markers*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Шифрин (1994).** D. Schiffrin. *Approaches to Discourse*. Blackwell, Oxford.

CONVERSATIONAL DISCOURSE: WAY OF STUDYING

Abstract. The paper is dedicated to one of the most topical and modern fields in contemporary linguistics – conversation analysis (or analysis of conversations) searching the projections of its development in Bulgarian linguistics as well as its application in school practice. The field's basic theoreticians and principles have been presented illustrated and interpreted by examples in different situations; the basic terms in the studies of conversational discourse have been defined and the problems with transcription have been revealed.

Dr. Rossitsa Kyuchoukova

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
1504 Sofia, 15 „Tsar Osvoboditel“ Blvd
rossikyuch@abv.bg